

RELIGIJA U DARVINISTIČKOJ PARADIGMI: DANIEL DENNETT O RELIGIJI

Bruno Petrušić

Sveučilište u Splitu
Katolički bogoslovni fakultet
bruno.petrusic@gmail.com

UDK: 141.45 Dennetto, D.
213:2
Pregledni znanstveni rad
Primljeno: 03/2016

Sažetak

Daniel Dennett značajan je i utjecajan američki filozof, hrvatskom akademskom krugu uglavnom poznat preko pokreta Novog ateizma čiji je istaknuti predstavnik. Ovaj članak donosi njegovo promišljanje religije koje se odvija u darvinističkoj paradigmi, u kojoj znanost ima ključnu ulogu. Ta je paradigma snažno kontraintuitivna, te je stoga problematična i nepristupačna većem dijelu ljudi. Članak iznosi Dennettovo nastojanje približavanja te paradigme čitateljima, a potom i njegovo promišljanje religije kao prirodne pojave, njezine evolucije i uloge u suvremenom demokratskom društvu.

Gljučne riječi: Daniel Dennett, darvinistička paradigma, religija, znanost, intuicija, Novi ateizam

UVOD

Kao jedna od najsajajnijih zvijezda pokreta Novog ateizma, i svakako kao iznimno utjecajan filozof i autor, Daniel Dennett i dalje je poprilična nepoznanica hrvatskom akademskom krugu. Nakana je ovog teksta, stoga, predstaviti njegovo promišljanje religija, apstrahirajući u ovom slučaju njegova popularna nastojanja realizirana u javnim raspravama i novinskim člancima vezanim uz sam pokret Novog ateizma; stoga se tekst na stranicama koje slijede uglavnom temelji na Dennettovim uspješnicama *Darwin's dangerous idea* i *Breaking the spell*, koja je prevedena i na hrvatski.

Dennettovo promišljanje religija odvija se unutar darvinističke paradigme koja je velikoj većini ljudi izrazito neprihvatljiva zbog njezine kontraintuitivnosti. Ona u potpunosti izvrće naš pogled na svijet, život i samog čovjeka u njegovu kontekstu, te predstavlja iza-

zov koji nam Dennett uvijek iznova posvješćuje. Sve što postoji sada, prije nije postojalo, i Dennetta zanimaju procesi i mehanizmi koji su odgovorni za raznolikost današnjeg svijeta. Ti procesi i mehanizmi najbolje su opisani teorijom evolucije te stoga sve fenomene koji postoje moramo promatrati unutar evolutivne slike svijeta. Religija, kao jedan od tih postojećih fenomena, nije izuzeta od tog promatranja. Kako bi opravdao taj zahtjev, Dennett inzistira na znanosti koja može objasniti evoluciju religije, te, kada to napravi, može nam svima dati smjernice kako se ophoditi s njom u današnjem demokratskom društvu.

1. KONTRAINUITIVNA PARADIGMA

Zamislite da ste na koncertu najdražeg vam glazbenog izvođača. Izvedba počinje i iz skladbe u skladbu ugođaj je sve bolji i bolji. Potpuno se predajete glazbenom užitku, no u tom trenutku pale se snažna svjetla, glazba se prestaje izvoditi i čarolija trenutka koji je u sebi sublimirao širok dijapazon emocionalnog iskustva, užitka i urojenosti u jednu višu dimenziju stvarnosti nestaje. Okrutno, rekao bi Dennett, koji je i sam strastveni ljubitelj glazbe, te se stoga i koristi tim primjerom¹ kad namjerava opisati svoju ulogu u akademskoj i društvenoj raspravi o značajnim fenomenima koji su nam svima dragi i u kojima svi mi strastveno i potpuno uživamo. Razumije kako to može izgledati onome tko je očaran ljepotom određenog fenomena ili događaja koji mu je zbog toga iznimno važan i vrijedan. S druge strane po profesionalnom pozivu i usmjerenju pozvan propitivati ulogu, važnost i korisnost svih fenomena koje pronalazimo u našim životima, i koji te živote oplemenjuju, ispunjavaju ili ih pak, ako nismo te sreće, čine mučnima i nepodnošljivima.

Svoj cjelokupni akademski i filozofski rad Dennett je zamislio kao konstantan napor propitivanja imaginacije koju utemeljuje naša intuicija. Intuicija igra jako važnu ulogu u našem svakidašnjem ophođenju sa životom, životnim problemima, radostima, nadama i poteškoćama. Mogućnost imaginacije uvelike proširuje naše kognitivne sposobnosti, dopuštajući nam mnoge beskrajno vrijedne stvari, poput empatije, projiciranja, stvaranja pretpostavki i hipoteza, apstrakcije, apstraktnog učenja i iskustva. Tijekom evolucijske povijesti i razvoja naša sposobnost imaginacije utemeljena na intuicijama, snažno je djelovala na naš razvoj, razvoj kulture, filozofije

¹ Usp. Daniel Dennett, *Kraj čarolije. Religija kao prirodna pojava*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2009., 24.

i znanosti, te kao takva predstavlja iznimno važnu i jedinstvenu sposobnost *Homo sapiens*a. Oblikovana kulturom koju je i sama prethodno oblikovala, imaginacija je uvijek vezana uz neki okvir ili paradigmu koja osigurava mišljenje onoga što je moguće. Tijekom povijesti možemo zamijetiti mnogobrojne dokaze kako je probijanje tih okvira dovodilo do ubrzanog napretka ljudske imaginacije, kao što je to bilo u staroj Grčkoj, kada se unutar mitskog promišljanja svijeta pojavila filozofija, te kasnije tijekom znanstvene revolucije koju je pokrenuo Galilei, a dovršio Darwin. I konstantno bi se događalo to da stvarnost zaostaje za mogućnostima nove paradigme tako da imaginacija, utemeljena na intuiciji koja se ipak teže razvija i mijenja, ima popriličnih poteškoća priviknuti se na novonastale okolnosti i biti generatorom daljnjeg razvoja konkretnog društva, kulture ili pojedinca. Dennett u tom kontekstu vidi svoju ulogu kao onoga koji izaziva našu intuiciju i na taj način dopušta imaginaciji da se razvija brže kako bi približila stvarnost (društvenu, kulturološku, akademsku...) realnim mogućnostima koje osigurava nova paradigma. Budući da većina ljudi još nije pristala na novu paradigmu u čijem temelju stoji Darwinova teorija evolucije, Dennett smatra kako je važno ustrajati na ukazivanju činjenice da je naša intuicija (koja stoji u temelju sposobnosti imaginacije), opterećena tradicionalnim filozofskim postavkama ili paradigmom, danas glavna prepreka snažnijem razvoju znanosti u smislu objašnjavanja nekih vrijednih fenomena, poput slobode, religije, svijesti... Stoga cjelokupan Dennettov rad možemo promatrati u jednom širem kontekstu u kojem želi pridonijeti kraju čarolije kojom naša intuicija i sposobnost imaginacije priječe znanstveno od-čaravanje svijeta.

Svojim djelovanjem nastoji rušiti prirodne i konformističke navike u razmišljanjima o konkretnim fenomenima, kako bismo bili u mogućnosti otvoriti se nekim novim pristupima koji predstavljaju vjerodostojne alternative tradicionalnim pristupima u istraživanju određenih fenomena. U svojem najutjecajnijem filozofskom djelu *Consciousness explained*, jasno artikulira poziv čitatelju da "samo misli pažljivo i jasno, nastojeći dobiti pravu sliku u svom umu, a ne zavodljive krive slike".² Taj poziv na pažljivo i jasno mišljenje sažima temeljne postavke koje pronalazimo u objašnjenju svakog fenomena koji Dennett uzima u obzir, a radi se o mnogo raznovrsnih stvari, što u velikoj mjeri ipak utječe na pristupačnost Dennettova rada prosječnom čitatelju, ali i filozofima i znanstvenicima, u manjoj mjeri. Prvenstveni je razlog tomu njegovo široko polje interesa i mnoštvo

² D. Dennett, *Consciousness Explained*, Back Bay Books, Boston, 1991., 114.

primjera iz različitih znanosti koje uklapa u svoja djela u vidu argumentacije koja je na prvi pogled impresivna, ali ipak nema težinu čvrstog argumenta, nego se više radi o stvaranju dojma. "U odnosu na druge, odlučio sam staviti teret dokazivanja na njih. Potrebna je određena količina zajedničkih pozadinskih pretpostavki kako bi postojala filozofska kontroverza, i ja sam uvjeren – iako to nisam dokazao – da moje neformalne priče i zapažanja izazivaju neke od njihovih pretpostavki."³ Jedan od Dennettovih glavnih ciljeva jest uvesti čitatelja u darvinističku evolucijsku paradigmatu unutar koje naša uvriježena promišljanja i imaginacija ne funkcioniraju, pa je potrebno razviti nove alate za mišljenje.

2. OPASNA REDUKCIONISTIČKA IDEJA?

"Darwinova teorija evolucije prirodnom selekcijom ujedinjuje svijet fizike sa svijetom smisla i svrhovitosti predlažući duboko kontraintuitivni obrat u zaključivanju: da bi se napravio savršen i prekrasan stroj, nije potrebno znati kako se to radi."⁴ Dvije su stvari koje odmah treba istaknuti, a koje još nisu postale općeprihvaćene. Prva je to da je napokon cijeli svijet ujedinjen unutar okvira jedne teorije koja ima sposobnost objasniti sve što postoji. Ako u obzir uzmemo konstantnu potragu za jednom objedinjujućom teorijom svega⁵ koju mnogi priželjkuju, a Dennett smatra da nam je takva teorija nadomak ruke, moramo se zapitati o uzrocima takvog stanja. Jedno moguće objašnjenje nalazi se u drugoj stvari koju treba istaknuti, a koju Dennett stavlja u središte svojega filozofskog sustava. Radi se o naslijeđenim, tradicionalnim modelima i sustavima unutar kojih razmišljamo i gradimo svoj pogled na svijet. Budući da su ti modeli duboko (prirodno) intuitivni, jako ih se teško oslobađamo, iako imamo sasvim objektivno utemeljene i opravdane razloge za njihovo napuštanje. No zbog ovoga kontraintuitivnog obrata u razmišljanju mnogim ljudima ti razlozi nisu toliko privlačni.

Imajući u vidu ta dva momenta, Dennett u svojem radu nije toliko agresivan u smislu da nameće svoje stavove (kao što je, primjerice, slučaj s Richardom Dawkinsom) za koje smatra da su jedino ispravni, nego strpljivo i ustrajno radi na tome da najprije počnemo razmišljati drugačije unutar darvinističke paradigmatu, pa se zatim

³ D. Dennett, *Freedom evolves*, Viking Press, New York, 2003., 307.

⁴ D. Dennett, Darwinov neobičan obrat u zaključivanju, *Časopis studentata filozofije* 9 (2010), br. 18/19., 62-79, ovdje 63.

⁵ Usp. Stephen Hawking - Leonard Mlodinow, *Velebni plan*, Izvori, Zagreb, 2010., 95.

upustimo u znanstveno istraživanje koje će bolje objasniti sve što postoji i realnije utemeljiti one fenomene koji su nam svima važni. Otvorit ćemo napokon Pandorinu kutiju i njezin sadržaj izložiti svjetlu znanosti i razuma.⁶ Stoga, kad je Darwin u pitanju, a bilo je tako od samog početka, rasprave i polemike dolaze često do konfliktnih situacija jer se uistinu radi o dovođenju svega u pitanje, svega onoga što život čini vrijednim i (nadasve ljudski život) posebnim, jedinstvenim. U očitoj suprotnosti s intuicijom, teorija evolucije obećava utemeljiti sve što postoji na jednom čvršćem, realnijem i naturalistički prihvatljivijem mjestu.⁷

Tako nam Dennett na uvid nudi moguća darvinistička utemeljenja etike⁸, slobode⁹, religija¹⁰, smisla i ostalih fenomena, koji su svi produkt slijepog, nesvjesnog i nesvrhovitog (algoritamskog) procesa evolucije prirodnim odabirom, i ta nam činjenica mora uvijek biti pred očima kada gledamo i promatramo svijet.¹¹ Ono što je kontraintuitivno jest činjenica da je taj proces upravo nesvjestan, nesvrhovit i slijep, tako da naša intuicija kako je neka inteligencija stvorila sve što postoji mora biti iluzorna jer imamo činjenicu da je inteligencija (kao i svijest, smisao i svrha) produkt ovoga procesa, a ne obrnuto. To od nas zahtijeva ozbiljnu reformulaciju naših imaginativnih konstrukcija, na što nas tijekom svake svoje knjige Dennett otvoreno poziva. Kako bi pokazao da ova paradigma uvažava navedene fenomene u njihovoj posebnosti i jedinstvenosti, Dennett se posebno osvrće na pitanje determinizma i slobode, koji stoje u temeljima mogućnosti postojanja etike, religije, kulture i smisla općenito. Nastoji ukazati na to da, primjerice, determinizam ne ugrožava ideju slobode kakvu inače posjedujemo jer sam determinizam nije teorija koja zahtijeva neupitnu ideju nužnosti (prema kojoj je sve unaprijed određeno u smislu rezultata određenog fizičkog stanja svijeta u nekom vremenu), nego je determinizam teorija dostatnosti.¹² Teorija dostatnosti bavi se uvjetima koji su dostatni da rezultiraju stanjem

⁶ Usp. D. Dennett, *Kraj čarolije*, 13.

⁷ Usp. D. Dennett, *Darwin's dangerous idea. Evolution and the meanings of life*, Simon and Schuster Paperbacks, New York, 1995., 203.

⁸ Usp. Isto, 160.

⁹ Usp. D. Dennett, *Freedom evolves*. Cijela knjiga je pokušaj evolutivnog utemeljenja slobode koja je promatrana kao produkt evolucije koja ne čini iznimke u pogledu uzročnog slijeda, tako da i pojava slobode ima svoj razvojni put od vremena kada sloboda nije postojala do danas, kada postoje bića koja uživaju u slobodnim odlukama koje donose.

¹⁰ Usp. D. Dennett, *Kraj čarolije*.

¹¹ Usp. D. Dennett, *Freedom evolves*, 53.

¹² Usp. Isto, 84.

stvari koje danas percipiramo, a koje u sebi uključuje i slobodnu volju. Determinizam označava samo teoriju koja kaže kako uzrok mora biti dostatan za određenu posljedicu, te da iznad i mimo toga više ne moramo tražiti neke druge moguće uzroke. Primjer koji nam nudi ne smije biti shvaćen kao argument, nego više kao upućivanje na promjenu načina mišljenja o determinizmu, nužnosti i slobodi. Kada bacamo novčić, sve radnje su determinirane, ali one ne rezultiraju nužnim ishodom budući da ne možemo odrediti skup svojstva koja će odrediti upravo rezultat koji jest.¹³

Sljedeći razlog zbog kojeg evolucija nije prihvaćena kao objedinjujuća teorija svega što postoji, pa posljedično i razlog njezina slabog utjecaja na naše sposobnosti imaginacije, jest taj što je ona opasna ideja. Darwinova ideja je opasna zbog opravdane bojazni da bi neke stvari mogle izgubiti na svojoj privlačnosti i vrijednosti ako ih gledamo isključivo u darvinističkoj (redukcionističkoj) perspektivi. Mnogi ljudi s nelagodom prihvaćaju redukcionistički odnos prema vrijednim fenomenima poput slobode, smisla, etike i morala, religije i ostalih isključivo ljudskih vrijednosti. Dennett prihvaća tu zabrinutost, koja je donekle i utemeljena i opravdana jer smo svi svjedoci različitih pokušaja nametanja neopravdanih redukcionističkih zahtjeva. Kako bi ipak ukazao na to da je darvinistička perspektiva jedini ispravni put, Dennett razvija svoje poimanje redukcionizma, koje se sastoji od razlikovanja dvaju tipova redukcionizma: onoga koji sve namjerava objasniti bez nebeske kuke i onoga koji ne uvažava ni dizalice.¹⁴ Ovaj prvi tip redukcionizma naprosto je nužnost ako se namjeravamo ozbiljno baviti znanošću, jer on želi reći kako pri objašnjavanju i znanstvenom utemeljenju raznovrsnih fenomena ne smijemo u obzir uzeti neutemeljene znanstvene hipoteze (primjerice Bog kao Inteligentni Dizajner), te je kao takav sasvim opravdan. Druga vrsta redukcionizma smatra da se sve može objasniti i bez dizalica (dizalice su primjerice jezik, spolno razmnožavanje, simbiza, ali i religija, smisao i moral..., dakle sve prirodne datosti), pa je zato neprihvatljiva.¹⁵

Kako bi ukazao na to da je njegov redukcionizam opravdan i utemeljen, Dennett upozorava kako smo utemeljenje morala, ako ćemo uzeti etiku kao ogledni primjer, tradicionalno pronalazili u nekim apsolutnim idealima koji su odveć apstraktni a da bi mogli imati dodira s konkretnim životima ljudi koji u vremenu i u različiti-

¹³ Usp. Isto, 85.

¹⁴ Usp. D. Dennett, *Darwin's dangerous idea*, 82.

¹⁵ O nebeskim kukama i dizalicama više u: D. Dennett, *Darwin's dangerous idea*, 73-80.

tim situacijama trebaju promptno reagirati na (moralno) ispravan način. Primjena apsolutnog moralnog načela na konkretnu situaciju zahtijeva vremensko obrađivanje problema, analize i odluke koje načelo treba primijeniti. No praktični život je nešto sasvim drugo i u njemu se često (ako ne i uvijek) dogodi da nemamo vremena konzultirati načela i ideale i reflektirati na koji ih način u konkretnoj situaciji možemo primijeniti. Potrebno je stoga jednostavnije i pragmatičnije utemeljenje moralnih normi i etike, koje možemo pronaći u teoriji evolucije.¹⁶ Razlog zašto utemeljenje etike i morala, pa onda i ostalih fenomena, možemo pronaći u teoriji evolucije, jest taj što je ta teorija unijela u svijet i znanstvenu i filozofsku revoluciju,¹⁷ koja može objasniti sve što postoji. I ta mogućnost (da sve bude objašnjeno) plaši ljude. S druge pak strane, tvrdi Dennett, "unatoč svim upozorenjima tijekom stoljeća, nisam uspio pronaći nijedan slučaj u kojem je neka vrijedna pojava potpuno uništena, ili čak ozbiljno oštećena pažljivim znanstvenim istraživanjem".¹⁸

Kao što je danas slučaj s religijama, početkom 20. stoljeća tabu je bila seksualnost, tako da se o njezinom znanstvenom istraživanju nije ni razmišljalo. Pionir na tom području bio je Alfred Kinsey, koji je prvi započeo sa znanstvenim istraživanjem ljudske seksualnosti. Ubrzo su ga počeli slijediti drugi znanstvenici, i cijela je situacija uvelike izravno pridonijela seksualnoj revoluciji, koja je u sebi uključivala i pokret za ženska prava, feminizam, *gay* pokret, i druge oblike društvenog aktivizma. Neizravno je cijeli proces znanstvenog istraživanja doveo do boljih saznanja o ljudskoj seksualnosti, pa i do toga da je milijunima ljudi poboljšana seksualni život.¹⁹ Možemo li se nečemu sličnom nadati kad je u pitanju religija i njezino znanstveno istraživanje? Dennett vjeruje da možemo i potiče nas da se upustimo u tu pustolovinu.

No prije nego se upustimo u prikazivanje Dennettova promišljanja religija, njihove evolucije i važnosti koje imaju za ljudski život, treba spomenuti kako se ideje o podrijetlu etike i religije koje Dennett iznosi, oslanjaju na iste konceptualne alate s kojima pristupa svijesti, subjektivnosti (jastvu) i slobodi, a to su evolucijski gradualizam, memska replikacija, antiesencijalizam... "Ipak, u slučaju religije mogu se uočiti neke promjene. Dok entuzijastično brani slobodu od onih koji misle da je ona iluzija, prema religiji je duboko

¹⁶ Usp. David L. Thompson, *Daniel Dennett. Contemporary american thinkers*, Continuum IPG, New York, 2009., 122.

¹⁷ Usp. D. Dennett, *Darwin's dangerous idea*, 21.

¹⁸ Isto, 56.

¹⁹ Usp. Isto, 58.

skeptičan. Dok se divi jastvu (*selfhood*) kao veličanstvenoj kreaciji na koju čovječanstvo mora biti ponosno, Boga i bogove, iako su i oni memski konstrukti, tretira kao nepovratno iluzorne.”²⁰ Postavlja se pitanje zašto Dennett zauzima potpuno drugačiji stav prema religijama, ako je i religija prirodna pojava, koju možemo objasniti kulturnom, dakle, memskom evolucijom koja je neupitna prirodna činjenica?²¹

3. ZNANSTVENO ISTRAŽIVANJE RELIGIJE: PRIRODNA POJAVA

Kako bi objasnio svoj stav prema religiji kao prirodnoj pojavi, Dennett piše cijelu jednu knjigu,²² značajno djelo u kojem su izneseni mnogi zanimljivi podatci iz raznih kutova o religiji kao takvoj. Ta se činjenica zastupljenosti jako velikog broja informacija nameće sama po sebi, budući da je velik dio sadržaja knjige (točnije, gotovo polovica) posvećen raznim istraživanjima i rezultatima tih istraživanja. Ako se u obzir uzme Dennettova motivacija, onda su stvari potpuno jasne. Ohrabren primjerima (od kojih smo neke ovdje već naveli) pozitivnog doprinosa znanosti u vrednovanju i utemeljenju određenih fenomena koji su značajni za ljudski život, Dennett entuzijastično predlaže da se ista stvar pokuša i s religijom. No, da bi se to moglo ostvariti, treba pokazati kako je religija sposobna biti znanstveni objekt, tj. da je ona prirodna pojava. Stoga Dennett religiji pristupa na poseban način, stavljajući njezinu društvenu dimenziju u prvi plan, te ujedno zanemarujući sadržaj koji religija nosi, a to je vjerovanje u natprirodne entitete (odnosno opstojnost tih entiteta) s kojima ljudi mogu stupiti u odnos i koji kao takvi mogu uspostaviti interakciju s prirodnim svijetom. “Religija je prirodna, za razliku od natprirodnog, ona je ljudska pojava sastavljena od događaja, organizama, predmeta, struktura, uzroka i slično, koji se redom ravnaju po zakonima fizike ili biologije i stoga ne uključuju čuda.”²³ To nužno ne implicira ateizam, kao što će odmah nadodati, nego samo ograničava promatranje religije u tom sasvim prirodnom vidu nje same. Izostavljanje sadržaja (tj. prešućena implikacija ateizma) ipak jest problematično, a ovdje ćemo to samo spomenuti bez detaljnije razrade.

Kao i ostale prirodne pojave, i religiju treba staviti pod mikroskop, no taj zahtjev nailazi na otpor dijela ljudske populacije koja

²⁰ D. L. Thompson, *Daniel Dennett. Contemporary american thinkers*, 145.

²¹ Usp. D. Dennett, *Darwin's dangerous idea*, 345.

²² D. Dennett, *Kraj čarolije*.

²³ Usp. Isto, 36.

drži do svoje religije. Ti ljudi nisu skloni svoja religiozna uvjerenja staviti pod mikroskop, jer sumnjaju u kompetentnost znanosti i znanstvene metodologije; no ukoliko je religija prirodna pojava, onda je ona objekt prirodnih znanosti, jer je njima "objekt sve što je iz prirode. Stoga se nijedna duboko religiozna osoba ne bi trebala buniti protiv znanstvenog izučavanja religije pod pretpostavkom da je ona u potpunosti prirodna pojava".²⁴ Istinska poteškoća u znanstvenom istraživanju religije jest u pretpostavci o nevidljivim učincima koji su sustavno imuni na potvrdu ili pobijanje te na bilo kakve znanstvene testove koji bi mogli osvijetliti neke religiozne fenomene, a "vjera se mudro zaštitila upravo od takvih konkretnih testova".²⁵ Tako se izostavljanje tih nevidljivih učinaka, ili sadržaja religije, opravdava metodološkim ograničenjima.

Slijedom ovakve argumentacije nameće se pitanje u kojem je smislu religija prirodna pojava? Postoji više razina odgovora na to pitanje, a temeljna razina je ta da je religija prirodna pojava u smislu "činiti ono što nam je prirodno",²⁶ te da je jednako prirodna kao i ostala umijeća koja su jedinstvene sposobnosti ljudske vrste. Religija je prirodna pojava i u smislu da je ona konstitutivni dio prirode samog čovjeka, koja se doduše prenosi kulturološki. Jedan od razloga odbijanju znanstvenog istraživanja religije jest (metodološka) sumnja u samu znanost, a drugi, mnogo širi i izraženiji, jest strah da će sama religija pod svjetlom znanosti izgubiti čar i da više neće biti ono što je nekad bila. Nekako, kao da postoji konsenzus o tome kako je okrutno i zlobno miješati se i dokidati iluzije koje poboljšavaju živote drugih, dok ne uzrokuju ili ako ne uzrokuju više nevolja za društvo. Dennett zna da je velikom dijelu čovječanstva religija iznimno dragocjena, no upravo u toj činjenici vidi razlog zbog čega bismo trebali provesti takvo istraživanje, jer "nam je religija previše važna da bismo živjeli u neznanju o njoj".²⁷ Živjeti u neznanju nije sramotno, za razliku od nametanja tog neznanja, što je i sramotno i štetno. Većina vjernika ne poznaje nosive postavke svoje religije, stoga su podložni manipulaciji i izrabljivanju, pogotovo danas, kada smo svjedoci mogućnosti uništenja koje pruža tehnologija, a koja u krivim rukama može dovesti do globalne katastrofe. Samo istraživanje religije bilo bi indiferentno, jer "razumjeti način na koji djeluje jednako je toliko uvod u veće poštovanje prema njoj i preduvjet za njezino bolje funkcioniranje kao što je to i pokušaj da je se

²⁴ Isto, 37.

²⁵ Isto, 227.

²⁶ Isto, 36.

²⁷ Isto, 26.

razmontira”.²⁸ Što bi se dogodilo s religijom ovisi o rezultatima koje bi to istraživanje ponudilo. I kada bismo uvidjeli sve značajke religije, a ako više ne bi ispunjala svoju svrhu, tj. ne bi nam bila više vrijedna, lako bismo je mogli zamijeniti nečim drugim.

4. EVOLUCIONISTIČKO UTEMELJENJE RELIGIJE

U pokušaju objašnjenja religije i njezinog utemeljenja u evolucijskoj teoriji, Dennett počinje s temeljnom (fundamentalnom) činjenicom, koja se tiče svega što danas postoji, pa i religije. “Postojalo je vrijeme prije nego što su religijska vjerovanja i prakse bilo kome pali na pamet. Postojalo je vrijeme, na kraju krajeva, kada na planetu uopće nije bilo vjernika, kada još uopće nije bilo nikakvih vjerovanja ni o čemu. Neka religijska vjerovanja doista su drevna, dok o pojavi drugih možemo čitati u novinskim arhivima.”²⁹ To znači da je religija evoluirala iz nečega što nije bilo religija ili, u najblažem mogućem slučaju, religija kakvu danas poznajemo.

Kako bi uopće došao u priliku govoriti o evoluciji religije, Dennett treba najprije objasniti kulturnu evoluciju koja se događa replikacijom mema. Budući da je Darwinova ideja primjenjiva i izvan (i iznad) biološke razine pukog postojanja, možemo uočiti evolutivne procese i mehanizme koji ravnaju kulturnom evolucijom. Ideju mema Dennett preuzima od Richarda Dawkinsa, koji je svoju knjigu *Sebični gen* završio s idejom kulturnih replikatora – mema, koji su analogni genima u biološkoj evoluciji.³⁰

4.1. Sebični mem

Mem je osnovna nosiva jedinica kulturnih informacija samoreplikacije, tj. jedinica kulturne evolucije, i kao takav je kulturalna analogija genu. Memi su novi umnoživači koji su se pojavili veoma kasno i koji su u iznimno kratkom vremenu preplavili prostor svojega razvoja jer je njihova evolucija (horizontalna) mnogostruko brža od biološke, ali je zato nestabilnija. Memi nemaju čvrstu strukturu kao geni, te su podložniji mutacijama i varijacijama. Primjeri mema su melodije, ideje, slogani, mode u odijevanju, načini izrade lončarije ili zidanja lukova. Kao što se geni u genofondu rasprostranjuju tako što skaču, putem spermatozoida i jajašaca, iz jednog tijela u drugo, tako se i memi u memofondu rasprostranjuju tako što skaču

²⁸ Isto, 158.

²⁹ Isto, 106.

³⁰ Usp. Richard Dawkins, *Sebični gen*, Vuk Karadžić, Beograd, 1979., 245.

iz mozga (uma) u mozak (um) putem jednog procesa koji se, u najširem smislu, može nazvati oponašanjem.³¹ Geni putuju s roditeljâ na potomke (vertikalno), a memi putuju s jednog mozga na drugi (horizontalno), stoga se oni efektivnije i brže umnažaju, te je i njihova evolucija neusporedivo brža. Kao što su geni sebični, tako su i memi usmjereni prema jednom cilju – samoreplikaciji; stoga se “od nekog prostog umnoživača, bio on gen ili mem, ne može očekivati da odustane od kratkoročnih sebičnih koristi”.³² Memi su dakle, kao i geni, sebični.

U *Dodatku A*³³ svoje knjige *Kraj čarolije* Dennett ukratko uvodi čitatelja u problematiku mema i moguće memetike, znanosti o evoluciji mema. Glavna preteča, tj. uvjet memske replikacije i evolucije jest jezik, ali memska evolucija nije nužno vezana uz tu isključivo ljudsku djelatnost, nego se može uočiti i diljem životinjskog svijeta. Ipak, kada govorimo o kulturnoj evoluciji, onda mislimo isključivo na ljudsku kulturu, koja u svojem podnožju nedvojbeno ima jezik kao svoj temelj i nužan preduvjet. To znači da je kulturna evolucija uži pojam (tj. pojava užeg opsega) od pojma memske evolucije, te da “kulturna evolucija poštuje darvinističke principe u onom skromnom smislu da ništa što se u njoj događa ne proturječi evolucijskoj teoriji, čak i ako se kulturne pojave najbolje objašnjavaju na druge načine”.³⁴ Kao nositelji kulturne evolucije memi su, kako smo to vidjeli i kod Dawkinsa, nositelji (paketići) informacija koje se kopiraju, i kao takvi ne ovise toliko o mediju prijenosa, pa su mogući u raznim oblicima i strukturama. Kada to znamo, i kad smo svjesni memske evolucije, možemo ju (kao što to pokušavamo s genetskom evolucijom – genetski inženjering) pokušati usmjeriti, i tada mi ljudi, slobodni i svjesni subjekti, postajemo memski inženjeri te možemo utjecati na daljnji razvoj mema. I Dennett i Dawkins iskazuju vjeru u tu mogućnost i smatraju da bismo trebali krenuti tom stazom naprijed u budućnost.

4.2. Neke jednostavne teorije religije

Kao prvi korak na tom putu prema budućnosti u kojoj ćemo mi diktirati tempo evolucije i usmjeravati njezin tijek, trebamo objasniti sadašnji trenutak, tj. činjenicu da smo tu gdje jesmo, u svijetu koji

³¹ Usp. Isto.

³² Isto, 254.

³³ Usp. D. Dennett, *Kraj čarolije*, 333-346.

³⁴ Isto, 345.

nas okružuje svakakvim stvarima. To znači objasniti kako smo iz stanja kada ništa od toga nije postojalo došli do prekrasne raznovrsnosti životnih oblika, struktura i organizama. Budući da smo ovdje uzeli u obzir samo religiju, prikazat ćemo nekoliko teorija evolucije religije, za koje Dennett smatra da su nedostatne jer su usmjerene prema samo jednoj mogućnosti ili izvoru religije, te ih treba promatrati kao uključive, jer je religija poprilično kompleksna stvarnost.³⁵

Na jednoj su strani teorije koje su više usmjerene prema tome da religiju promatraju kao pojavu koja je vezana uz ljudske biološke karakteristike, tj. analogne karakteristike unutar kulturološkog konteksta. Na drugoj strani su teorije koje religiju smatraju nusproduktom nekih drugih procesa ili simbiozom različitih mema. Teorije sklonosti prema slatkome povlače paralelu između uloge i važnosti šećera za ljudski organizam – dok su naši preci evoluirali, okus hrane (slatko) bio je važan jer je bio pokazatelj nutritivne vrijednosti, što je imalo izravnu posljedicu na preživljavanje (oni koji su bili uhranjeniji imali su veće šanse preživljavanja do trenutka reprodukcije) individua. Stoga je moguće da je i religija nekoć tako pridonosila ljudskom rodu; no onda je isto tako moguće da danas, kad su preživljavanje i pristup slatkoj hrani (šećeru) osigurani, izloženost šećeru (ili, paralelno, religiji) ozbiljno ugrožava ljudsko zdravlje.³⁶ Zatim su tu simbiotske teorije koje idu za tim da religiju objasne kao rezultat horizontalnog širenja mema i njihove interakcije te na kraju simbioze, koja rezultira određenim, točno utvrdivim mempleksom.³⁷ Druge se teorije referiraju na 'dobre trikove' (*Good Tricks*) koji kažu kako neka određena svojstva biološke ili kulturne evolucije imaju očite objektivne prednosti nad drugim svojstvima (poput novca, primjerice), te da bi neka svojstva religije mogla biti također dobri trikovi; teorije koje pripadaju toj kategoriji usmjeravaju se na istraživanje uloga spolnog odabira i biofakata³⁸, dok su teorije koje religiju smatraju usputnim proizvodom nekih drugih procesa uključene u teorije bisera.³⁹

Nakon što smo kratko skicirali postojeće teorije, potrebno je predstaviti Dennettov pogled na institucionalizirane religije. Premda Dennett te teorije smatra nedostatnima da objasne postojanje religije u raznim oblicima i fazama razvoja, on ih ipak uvažava i upućuje na to da je potreban širi i otvoreniji pristup religijama, kako bismo

³⁵ Usp. D. L. Thompson, *Daniel Dennett. Contemporary american thinkers*, 135.

³⁶ Usp. D. Dennett, *Kraj čarolije*, 91.

³⁷ Usp. Isto, 93.

³⁸ Usp. Isto, 97.

³⁹ Usp. Isto, 99.

ih mogli do kraja objasniti. Također, ne treba isključiti ni mogućnost nevezanih utemeljenja u različitim evolutivnim procesima, bilo biološkim bilo kulturološkim, te je najvjerojatnije objašnjenje religije to da je ona kontingentna pojava ovisna o povijesnim reakcijama mnogobrojnih evolutivnih procesa koji se usklađeno razvijaju.⁴⁰

4.3. Korijeni i evolucija religije

Kako su religije ljudska, prirodna pojava koja postoji u gotovo nebrojenom mnoštvu različitih oblika, raznovrsnih sadržaja (vjera u gotovo beskonačan broj naravnih ili nadnaravnih entiteta), a podjednako je zastupljena u svakoj kulturi i na svakom kutku našeg planeta, ona je iznimno kompleksna stvarnost. Kao takva ne može biti jednostavno objašnjena jednom teorijom koja u obzir uzima jedan njezin vid ili samo nekoliko njih. Dennettov zahtjev ide u smjeru da se sve teorije koje postoje ne isključuju, nego se nadopunjuju i tako pridonose boljem objašnjenju religija. Stoga i njegova knjiga *Kraj čarolije*, koja je isključivo posvećena religijama, treba biti shvaćena kao početak objašnjavanja, nikako kao njegov kraj. U pokušaju objašnjavanja religija Dennett polazi od postojeće raznolikosti religija i pokušava retrospektivno skicirati momente koji se čine zajedničkim svakoj religiji, pogotovo u njihovim ranim danima. Mi ćemo, skicirajući njegovu teoriju, obratiti pozornost na dva razvojna stadija: korijene religije (tj. koje su to sirovine religije⁴¹) i njezinu evoluciju do pojave institucionalizirane religije. Ono što ćemo na sljedećim stranicama predstaviti, Dennett naziva "najboljom trenutačnom verzijom priče"⁴² o tome kako su institucionalizirane religije postale to što su danas.

Korijeni religije sežu daleko u biološku prošlost čovječanstva, te vjerojatno i ne možemo točno utvrditi kada na povijesnu scenu stupa religija kao takva. Dapače, darvinistička paradigma snažno je postavljena protiv bilo kakvog povlačenja granica u pogledu razlučivanja i definiranja određenih fenomena, koji su, kada ih ipak povučemo i definiramo stvari, arbitrarne.⁴³ No, to ni nije važno. Važno je da mi možemo donekle s velikom vjerojatnosti utvrditi iz čega je to religija evoluirala. Treba ipak istaknuti da religija u tom smislu nije institucionalizirana religija koja je poprilično dobro dokumentira-

⁴⁰ Usp. D. L. Thompson, *Daniel Dennett. Contemporary american thinkers*, 136.

⁴¹ Usp. D. Dennett, *Kraj čarolije*, 105-122.

⁴² Isto, 111.

⁴³ Usp. D. Dennett, *Darwin's dangerous idea*, 200.

na (bilo iz povijesne, antropološke ili koje druge perspektive), nego radije mislimo na pučku (neinstitucionaliziranu, prirodnu) religiju.

Nekako je općeprihvaćeno kako je uloga religija to da one daju utjehu, objašnjavaju stvari (daju smisao) i služe snažnijoj društvenoj koheziji.⁴⁴ Iz ta tri vida uloge religije možemo derivirati sirovine iz kojih je religija kao takva građena. Jedan od ključnih preduvjeta stvaranja religije jest trenutak kad su se posložili svi potrebni preduvjeti za zauzimanje intencionalnog stava.⁴⁵ To zauzimanje intencionalnog stava najprije se dogodilo u odnosu na druge ljude, životinje i nepoznate fizičke fenomene (poput munje, vjetra, kiše ...), ali je uskoro usmjereno i prema predcima. "Naš urođeni poriv da usvojimo intencionalno stajalište toliko je snažan da nam je doista teško isključiti ga kad više nije prikladno. Kada netko koga volimo ili naprosto dobro poznajemo umre, odjednom smo suočeni s velikim zadatkom kognitivnog ažuriranja: moramo ispraviti sve svoje navike razmišljanja kako bi pristajale u svijet u kojem nedostaje jedan poznati intencijski sustav."⁴⁶ Ti preduvjeti religije toliko su prirodni i svojstveni čovjeku da ih je nemoguće mimoći u razmišljanju o postanku religije. Oni predstavljaju animizam i kult predaka, te su tako preduvjeti stvaranja obreda koji se ophodi s umrlima. Budući da je tijelo umrlog snažan izvor zaraze, a prema preminuloj osobi nas vuku snažni osjećaji bliskosti, potrebno je razviti obred koji uklanja tijelo, ali zadržava bliskost prema osobi, sada intencijskom objektu koji više ne vidimo. To troje čini sirovine za ubrzani razvoj religije, koji se u društvu odvija horizontalno, memskom evolucijom. "Spojite te dvije ideje – hiperaktivnu sklonost traženja djelatnika i slabost prema određenim vrstama upadljivih kombinacija – i imate neku vrstu naprave za proizvodnju fikcije."⁴⁷ Prva ideja odnosi se na prisvajanje intencionalnog stava, a druga na razvoj rituala, tj. na njegovo ishodište – snažan osjećaj bliskosti prema umrlome koji se zadržava i nakon smrti te opasnost od tijela kao izvora raznih bolesti i zaraze – pa je onda ta situacija za naše pretke privlačno rješenje kako se odnositi prema smrti.

Sljedeći korak u evoluciji prema institucionaliziranoj religiji jest divinizacija intencionalnog sustava. Kada već imamo rituale i intencionalne sustave koje ne vidimo, a zahvaljujući sposobnosti stvaranja fikcije, možemo i divinizirati te intencionalne sustave; mnoga

⁴⁴ Usp. D. Dennett, *Kraj čarolije*, 110.

⁴⁵ Usp. Isto, 117.

⁴⁶ Isto, 119.

⁴⁷ Isto, 128.

istraživanja upućuju na to da su “djelatnici s potpunim pristupom gotovo uvijek preci – umrli, ali nipošto zaboravljeni”.⁴⁸ To je i razumljivo, jer, dok smo djeca, imamo iskustvo roditelja kao onih koji sve znaju i koji bdiju nad nama – zbog njih se osjećamo sigurno u svijetu. Stoga ne treba uložiti puno napora kako bi se shvatilo da je to iskustvo vjerojatno uzrok pojavljivanju ideje boga ili bogova kao sveznajućih i sveprisutnih entiteta. Kada smo došli do tog stupnja da već imamo i razne bogove, pitanje koje se nameće i koje predstavlja važan korak u evoluciji religije, jest kako komunicirati s bogovima? Dennett nudi dva moguća objašnjenja: rituale iscjeljivanja i rituale proricanja.⁴⁹

U dosad prikazanoj evoluciji religije radi se o razvoju koji je tekao sam od sebe, bez nekog uvida u to što se točno odvija. Ljudi, na neki način prirodno, zauzimaju intencionalni stav prema objektima u svijetu (animizam), pa tako i prema umrlima, zbog kojih su razvili rituale (sasvim nesvjesno i nenamjerno – jednostavno jesu). Sljedeći korak u evoluciji religija odnosi se na to da naši preci postaju svjesni tih događaja, njihove strukture i svrhe u njihovu društvu i za njihovo društvo, odnosno kulturu, koju su u velikoj mjeri upravo ti procesi oblikovali.⁵⁰ Dolazi do organiziranja rituala, njihova dizajniranja i uspostavljanja pravila većine kao osiguranja vjernosti kopiranja određenih ritualnih čina (mema u konačnici). Tako su se memi zaštitili i osigurali sebi vjerno kopiranje. “Nitko nije morao razumjeti ta utemeljenja, pa čak ni željeti poboljšati vjernost kopiranja rituala u kojima sudjeluje; radilo se samo o tome da su oni rituali kojima su te značajke slučajno bile sklone imali veliku replikacijsku prednost u odnosu na suparničke rituale, kojima su nedostajale.”⁵¹ Ovo što smo dosad skicirali, kao i način na koji je do toga došlo, odnosi se na pučke religije, koje su preteča i izvor institucionaliziranih, organiziranih suvremenih religija. “Pučke religije izvire iz svakodnevnih života ljudi koji žive u malenim skupinama i dijele zajedničke značajke širom svijeta”⁵², dok institucionalizirane religije izvire iz pučkih i tako označavaju, poput kulture, drugi red stvarnosti (ili drugi red ophođenja sa stvarnosti), tako da su “biološka sposobnost i moralna vrijednost sasvim različita pitanja”.⁵³

⁴⁸ Isto, 133.

⁴⁹ Usp. Isto, 141.

⁵⁰ Usp. Isto, 145.

⁵¹ Isto, 155.

⁵² Isto, 170.

⁵³ Isto, 179.

Iz pučkih religija razvijaju se institucionalizirane religije, za koje možemo reći da nastaju kada čovjek pokušava preuzeti nadzor nad daljnjim razvojem memske evolucije. Evolucija religije dolazi k svijesti pa "ljudi tako postaju svjesnim upraviteljima svojih mema"⁵⁴, a Dennett smatra da ovakva situacija najviše pogoduje upravo memima. Kako bi objasnio taj svoj zaključak, Dennett priča priču o mravu koji se neprestano (poput Sizifa) penje po vlasi trave gore-dolje.⁵⁵ Razlog zašto to čini nalazi se u njegovu mozgu gdje se nastanio virus koji *želi* doći u probavni sustav ovce kako bi se mogao replicirati. Slično tome memi koriste ljude kako bi se replicirali, jer su svi umnoživači (replikatori) na kraju sebični, kako smo vidjeli ranije u tekstu. U tom sada svjesnom procesu ljudi postaju "memetički inženjeri, koji prtljaju s dizajnima koje im je u nasljedstvo ostavila tradicija kako bi podesili učinke koje opažaju".⁵⁶ A kada smo na području inženjeringa (bilo memetičkog, bilo genetskog), onda moramo biti posebno oprezni kako stvari ne bi otišle u krivom smjeru. Iz tog razloga Dennett donosi neke upute, na koji se način valja ophoditi s religijom u suvremenom društvu, u kojem su neke religije već pokazale svoju toksičnost i opasnost. Kako se odnositi prema religiji danas?

5. RELIGIJA DANAS

Ovdje ćemo spomenuti nekoliko Dennettovih savjeta o tome što nam je danas činiti kao odgovornom demokratskom društvu kad je religija u pitanju. Spomenut ćemo neke sugestije koje su upućene sekularnoj državi, akademskoj zajednici, ali i samim religijama, koje trebaju biti otvorene za suradnju i zajedničko djelovanje prema istom cilju. Ako u obzir uzmemo kontekst suvremenog društva, onda treba krenuti od toga da se sve pozitivne stvari našeg društva postave kao uvjeti *sine qua non* u raspravi i budućim akcijama. Dennett je tu jasan. "Moramo vjerovati u svoje otvoreno društvo, u znanje, u stalno nastojanje da učinimo svijet boljim za život ljudi, i moramo prihvatiti da ljudi moraju vidjeti svoj život kao nešto što ima smisla. Glad za potragom, ciljem i smislom je neutaživa i ne osiguramo li dobroćudne ili barem nezloćudne putove, uvijek ćemo se suočavati s toksičnim religijama."⁵⁷ Naravno da pritom Dennett misli na

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ Usp. Isto, str. 15.

⁵⁶ Isto, 197.

⁵⁷ Isto, 328.

ključnu ulogu znanosti u tom postupku utazivanja gladi. Istodobno, treba se zalagati za to da se tabu koji je neopravdan sruši i da religiji kao prirodnom fenomenu pristupimo znanstvenim alatima i metodama. Dennett je uvjeren da će znanstveno istraživanje religije pridonijeti njezinom boljem razumijevanju.

Država bi trebala dodatnim naporom zahtijevati odgovarajuće obrazovanje djece i mladih o svim svjetskim religijama, kako bi razlike i sličnosti bile promatrane iz nekog neutralnog kuta.⁵⁸ Na taj način osiguravamo mladima pristup informacijama o svim svjetskim religijama i ujedno sprječavamo negativnu indoktrinaciju djece, koja inzistira na parcijalnim i selektivnim informacijama o religijama. Na kraju je tu i uloga samih religija, točnije, religijskih poglavara i vođa, da naprave sve što je u njihovoj moći da se svaki oblik ekstremizma i fanatizma iskorijeni iz religijskih zajednica. Rad na umjerenosti stavova nužna je posljedica edukacije i pristupa informacijama. Religiozni ljudi moraju biti svjesni sljedećeg: "Koja god bila vaša religija, više je ljudi na svijetu koji je ne dijele nego onih koji je dijele, i na vama je – na svima nama, zapravo – da objasnimo zašto je toliko ljudi to krivo shvatilo i objasnilo kako su oni koji znaju (ako takvi postoje) znali to ispravno shvatiti. Čak ako je to očigledno vama, nije očigledno svima pa čak niti većini ljudi."⁵⁹

ZAKLJUČAK

U ovom tekstu trudili smo se prikazati na koji način Dennett razmišlja o religijama unutar darvinističke, kontraintuitivne paradigme. Darwinova ideja – teorija evolucije – sveobuhvatan je sustav koji ujedinjuje svijet fizike i biologije sa svijetom koji čovjek gradi – svijetom kulture, smisla i vrjednota. Šira društvena, pa i akademska zajednica ima problema s tom idejom jer je ona duboko kontraintuitivna. Jedan od razloga je i taj što ona predlaže da o ne-biološkim fenomenima (poput svijesti, inteligencije, smisla ili vrednote) razmišljamo kao o rezultatima i produktima biološke evolucije. Ta je ideja u središtu darvinističke paradigme, koja još nije prihvaćena kao okvir unutar kojega treba objasniti i utemeljiti te ne-biološke fenomene.

Jedan od tih fenomena je i religija. Definirajući religiju kao prirodnu pojavu, Dennett svjesno središte religije stavlja na izvanjsku formu pojavljivanja koja se može znanstveno istraživati (ortoprak-

⁵⁸ Usp. Isto, 321.

⁵⁹ Isto, 100.

sija, hijerarhijska struktura institucionaliziranih religija, obredi i rituali...). Kao i ostale prirodne pojave, i religiju treba staviti pod mikroskop, no taj zahtjev nailazi na otpor dijela populacije koja drži do svoje religije. Jedan od razloga odbijanja znanstvenog istraživanja religije jest metodološka sumnja u samu znanost, a drugi, mnogo širi i izraženiji, jest strah da će sama religija pod svjetlom znanosti izgubiti čar i da više neće biti ono što je nekad bila.

Evolucija religije može se promatrati kao paradigma za kulturnu evoluciju jer su blisko povezane. Dennett svoju teoriju evolucije religija dijeli na dva razvojna stadija: korijeni religije rezultirali su pučkom religijom, a pučka religija evoluirala je u institucionalnu religiju. Cijeli se proces odvija sasvim nesvjesno, a pravilo većine osigurava vjerodostojnost kopiranja mema – određenih ritualnih čina. Prijelaz iz pučke u institucionaliziranu religiju počinje onog trenutka kada naši preci počinju prepoznavati rituale kao takve i kada pokušavaju ovladati njima – evolucija upravljanja i početak društvene kohezije. Znanstveno istraživanje religije treba pridonijeti njezinom boljem razumijevanju. Kao demokratsko društvo moramo inzistirati na toleranciji i uvažavanju različitosti, a kada je zadaća sekularne države u pitanju, ona mora osigurati edukaciju najmlađih o svjetskim religijama jer se na taj način izbjegava indoktrinacija. Tom sveobuhvatnom projektu morali bi pridonijeti i religiozni ljudi, koji trebaju inzistirati na umjerenosti svojih članova i njihovih stavova.

RELIGION IN DARWINIAN PARADIGM: DANIEL DENNETT ON RELIGION

Summary

Daniel Dennett is a significant and influential American philosopher, mostly known to the Croatian academic circle through the New Atheism movement, of which he is a prominent representative. This paper presents his perception of religion that is developing in a Darwinian paradigm, in which science plays a key role. That paradigm is strongly counter-intuitive and consequently problematic and inaccessible to most people. The article presents Dennett's efforts to bring the paradigm closer to readers, and then it puts forward his perception of religion as a natural phenomenon, its evolution and role in contemporary democratic society.

Key words: Daniel Dennett, Darwinian paradigm, religion, science, intuition, New Atheism